

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЗЛАНИШЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7395992>

Низомиддинов Н.Ғ.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
«Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий
ўрганиш ЮНЕСКО кафедраси» профессори

АННОТАЦИЯ

Авалло шуни таъкидлаш жоизки, мақолада қайд этилган китоблар, мазмунан дастлаб буюк аждодимиз Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асаридан бошланган илмий изланишларнинг манتيқий давоми, дейиши мумкин. Гарчи мазкур мавзу бўйича мустақиллик йиллари айрим мақола ва рисолалар эълон қилинган бўлса-да, аммо Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг учинчи ренес-сансга доир фикр-мулоҳазалари асримизнинг тараққийпарвар қўшни минта-қалар халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятини имкон қадар чуқурроқ ва атрофлича ўрганишга рағбат бахш этди.

Борди-ю, тадқиқотнинг долзарблиги масаласига келсак, бу борада машҳур рус рассоми ва файласуфи С.Рейрихнинг қуйидаги хулосаси танланган мавзу моҳиятининг ўзига хос таърифи дейиши мумкин:

«Бундан буён Ғарбда ривожланиши, нари борса параллел йўналиши бўйича давом этади, чунки илм-фан, техника ва иқтисод тараққиётининг вертикал – юксакликка юзланиши навбати XXI асрдан Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёга ўтади. Ва ушбу минтақалардаги давлатларни кўп ўтмай табиий ресурслардан бўлак бирор нарса билан қизиқтириши қийин бўлиб қолади: на ишчи кучи-ю ва на янги технология билан, зеро уларда ақлий ва жисмоний потенциал етарли. Шунинг учун келгусида улар билан маданий, ижтимоий ва иқтисодий алоқаларни кучайтиришда, мазкур ҳудудларда яшовчи халқлар-нинг қадимги тарихи, маданияти ва айниқса, уларнинг диний қадриятларидан бохабар бўлиши зоятда жиддий аҳамиятга эга».

Калит сўзлар: *Дакина, Деса, Вей, Акаранга сутра, Дхаммапада, Ниҳон сёки, Самгук юса, Алук, Батак, Кожики, Кокутай, Тайка.*

Сир эмаски, қадимдан бирор нотаниш хонадонга бўладиган ташрифдан олдин, одатда унинг остонаси ортида қандай оила яшашини билиб қадам қўйилган. Бинобарин, ташқи дунё вакиллари билан ўзаро муносабатларда ҳам

уларнинг кимлиги, яъни ўтмиш тарихи ва маънавий дунёсини билиб иш тутиш, бу – шубҳасиз, бўлғуси ҳамкорлик муваффақиятининг гарови.

Шу боисдан узоқ ва яқин қўшни мамлакатлар халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятини илмий асосда ўрганилиши, бир томондан, мазкур минтақалар халқларининг ўзига хос миллий хусусиятларини объектив идрок этишга ёрдам берса, иккинчи томондан, уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётини реал англашга пухта замин яратади. Сабаби, ҳар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсати аввало унинг ўз қадимги тарихи, диний-маънавий муҳити ҳамда миллий анъаналарида шаклланган дунёқарашларига асосланади. Қолаверса, диёримизнинг ҳар уч минтақадаги давлатлар билан мавжуд алоқаларини илмий асосда мозий маълумотлар билан бойитилиши, халқларимиз ўртасидаги дўстона ришталарни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу мавзуда ўзбек тарихшунослигида илк бор яхлит илмий муомалага киритилган Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё халқлари қадимги тарих, диний эътиқоди ва маданияти хусусидаги тадқиқот қамрови таркибан қуйидаги тўққиз китобдан иборат.

1-китобда Ҳиндистон, Шри Ланка, Непал ва Бутан мамлакатлари тарихи, диний эътиқоди, адабиёти, маданияти ва санъати мавзулари ўрин олган. Бу йўналишда дастлаб Ҳиндистоннинг қадимги давлатчилик тизими, эътиқоди ва маданияти ҳақида маълумот беришни жоиз топдик. Хусусан, хинд сарзаминидаги илк қабила-давлатлардан сўнг **магадхлар, нандалар, маурийлар, кушонлар, гупталар** қатори «**Дакшина**» – жанубий вилоятларда ҳам **Чола, Пандия, Сатяпутра** каби давлатлар шаклланган. Мусулмонлар юришлари-дан кейин эса, субконтинентнинг шимолий ва марказий ҳудудида «**Дехлий султонлиги**» ва «**Буюк бобурийлар марказлашган давлати**» пайдо бўлган.

Мазкур мавзунинг иккинчи қисмини Ҳинд яриморалининг деярли барча ҳудудларида турли даврларда тарқалган ведизм, браҳманизм, жайнизм, буддизм, йога-шастр, хиндуизм, бҳактизм, сикхизм ва ислом каби диний эътиқодлар тарихи ва уларнинг илмий-қиёсий таҳлили ташкил қилган.

Тадқиқотда шунингдек, XV-XVII асрларда Ҳиндистонга кириб келган европаликларнинг ўз ватанларига «тугалмас бойликлар макони» ҳақида келтирилган хабарларининг Европа мамлакатларида тарқалиши ҳамда Ҳиндистонни «савдо ниқоби» остида забт этилиши тарихи баён этилган. Мавзунинг сўнги қисмида «**Моҳенжо-Даро**» ва «**Хараппа**» каби қадимий маданият ўчоқлари ҳамда мусулмонлар юриши даврида шаклланган «**Ҳинд-мусулмон маданияти**» тадқиқ этилган.

***

Шри Ланкада эса, фандаги маълумотларга кўра, палеолит давридан бошлаб одамлар яшай бошлаган. Милоддан аввалги V асрда бу ерга ҳиндистонликлар кўчиб ўтганлар ва тахминан икки асрдан кейин **сингаллар**да илк маҳаллий давлат уюшмаси пайдо бўлган. Шундан кейин Шри Ланкада дастлаб-ки қабила-давлатлар йириклашиб, XV асрда **Котте** ва **Канди** давлатлари ву-жудга келган.

Ланканинг тарихи ва маънавий ҳаётидаги энг муҳим воқеа, бу унинг пойтахти Ражапаттҳига Ашока томонидан буддизм тарғиботи учун юборилган ҳинд миссионерларининг ташрифи ва фаолияти бўлган. Гарчи муқаддам орол ҳудудига браҳманизм, жайнизм ва кейин ҳиндуизм диний эътиқодлари кириб келган бўлса ҳам, аммо буддизмнинг ҳинаяна мазҳаби бу ерда асосий диний эътиқод мавқеини эгаллаган.

Мазкур ўлкадаги маданий тараққиёт масаласи икки омил асосида тахмин қилинади. Бири, Ланканинг ҳиндлар билан милоддан аввалги биринчи минг-йилликнинг ўрталаридаги темир асрига доир ўзаро алоқалари бўлса, иккинчиси, оролдаги **сингал** тилининг Ҳиндистон шимолидаги тилларига яқинли-ги.

Биринчи китобнинг сўнги бобларида субконтинентдаги ҳудуди ва аҳоли адади жиҳатидан нисбатан кичик ўлкалар – Непал ҳамда Бутан тарихи, диний эътиқоди ва маданияти ҳам ўз таҳлилий ифодасини топган.

2-китобда Индонезия, Малайзия, Вьетнам, Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос, Сингапур ва Филиппин мамлакатларининг давлатчилик тизими, диний эътиқоди ва маданияти тарихи таҳлил қилинган. Бу мавзуда дастлаб ушбу мамлакатларнинг жуғрофий ҳудуди ва табиий шароитига эътибор қаратил-ган. Чунки асосий ҳудуди ороллардан иборат бўлган бу давлатларнинг ижти-мой ҳаёти ва уларнинг иқтисодий-савдо алоқалари маҳаллий шарт-шароит-лар асосида кечган. Шу сабабдан мазкур ердаги халқларнинг давлатчилик ти-зими, диний эътиқоди ва миллий маданияти ҳам ўз жойлашган шароити им-кониятларига асосланган. Масалан, асосий қисми Малай архипелаги оролла-ридаги индонезлар мавжуд шароит тақозосига кўра ўз ҳолича мустақил яша-ганлар. Шу тариқа ерлик тилда таърифлаганда «**Деса**»лар, яъни жамоалар асосида илк давлатчилик тизимига хос жиҳатлар юзага келган.

«**Деса**»ларда давлатчилик унсурларининг расман амалий кучга кириши билан милоднинг I-VI асрларида индонез оролларида асосан икки гуруҳга та-аллуқли давлатлар фаолият кўрсатган: ғарбий ва шарқий. Бу икки гуруҳ дав-латлари тараққиётининг айрим ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, агар

уларнинг бирида – **Суматра**даги ғарбий давлатларга хос марказлашув жараёни нисбатан юқори босқичга кўтарилган бўлса, шарқий давлатларда эса, ўз кўшниларига қараганда мазкур жараён анча суст ва узок давом этган.

Диний масалаларга доир манбаларда зикр қилинишича, «Индонезларнинг илк эътиқоди ва шу асосдаги тафаккур тарзи анимизм тушунчасидан ибтидо олган. Анимизм шундай эътиқод тизими эдики, унда индонезлар кўзга кўринувчи ва кўринмайдиган ер, сув ва ҳаво руҳлари каби муштарак ғайриоддий кучларнинг одамлар ҳаётига таъсир кўрсатишига қаттиқ ишонганлар». Лекин архипелагнинг ташқи дунё, хусусан Ҳиндистон билан олиб борган савдоси даврида маҳаллий давлатларда ҳиндуизм ва буддизм эътиқоди ҳамда унинг маданияти таъсири сезила бошлаган. Борди-ю, шу маънода Индонезиядаги ислом тарихига назар солсак, бу оролар мамлакатада янги диний эътиқодни қабул қилинганлиги ҳақида бирор аниқ санани учратиш қийин. Шу боисдан тадқиқотда мавзу таҳлили юзасидан асосан индонез ва хорижий манбалар талқинларига мурожаат қилинди.

Биз танишган индонез маданияти ва санъати ҳақидаги илмий адабиётларда, индонез маданияти ривожда архипелагга миграция қилган турли миллат ва элатларнинг миллий маданияти ва санъати муҳим ўрин тутганлиги кўрсатилган. Шунинг учун тадқиқотда аввал индонез миллий маданияти таркибига хос хусусиятлар ўрганилди ва улар кейинги ўзлашган хорижий маданий унсурларга нисбатан қиёсий баён қилинди.

Малайзияда давлатчилик тизимининг вужудга келиши, асосан Малакка яриморотида денгиз орқали олиб борилган савдо алоқалари билан боғлиқ бўлган. Ва бу воқеликнинг ибтидоси жамоалар томонидан Қизил ва Хитой денгизларининг ўзлаштирилишидан бошланган. Шу боис ушбу омил таъсири натижасида мавжуд қабилалардаги ички ижтимоий ҳолатда юз берган ўзгаришлар – наслий тизим устуворлигининг таназзулга учраши каби бурилишлар илк малай давлатчилиги шаклланиши учун тегишли шароит яратган.

Малай архипелаги диний эътиқодлари масаласида шуни унутмаслик керакки, бу ерларда турли этнослар яшаганлиги туфайли, уларнинг ҳаёт тарзи ва маданиятидаги мавжуд фарқланишлар илоҳий кучларга нисбатан муносабатларга ҳам йўғрилган эди. Шундай бир шароитда милодий биринчи асрдан «Малакка яриморотида хорижий мамлакатлар билан савдо алоқалари туфайли анимистик эътиқод ўрнини ҳиндуизм ва буддизм ҳамда қисман хитой диний эътиқодлари эгаллай бошлаган. Сўнг XV асрдан Малайзияда ислом

араб, ҳинд ва хитой савдогарлари ташрифи таъсирида расман диний эътиқод сифатида қарор топган».

Анимистик эътиқод давридаги миллий маданият, Малайзияда ўтrockлашган ҳиндлар, хитойлар ва шунингдек, португаллар тасарруфи давридаги маданиятлар таъсиридан холи қолмаган албатта. Бу жараённинг қандай ҳолатда кечганлиги тадқиқотда турли сабаблар мисолида шарҳлаб берилган.

Юқорида қайд этилган Индонезия ва Малайзия давлатлари қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданияти баёнидаги илмий таҳлил ва тадқиқ услуби, таркибан минтақанинг Вьетнам, Бирма, Камбоджа, Лаос, Таиланд, Сингапур ва Филиппин каби давлатлари мавзуи таҳлилида ҳам қўлланган.

3-китобда Хитой ва Тибетнинг давлатчилик тизими, турли сулолалар даврига оид сиёсий-ижтимоий аҳволи ва аҳолининг яшаш шароитларига хос хусусиятлари анализ қилинган. Хусусан, қадимги Хитойнинг шимоли ва шимоли-ғарбидаги аҳолиси бора-бора тунгуслар, манжурлар ва мўғуллар, жануби-ғарбда эса тибетликлар билан савдо-сотик ҳамда тил жиҳатдан яқинлик туфайли аралашиб яшаган. Шунга қарамай, таркибан бундай этник турфалик туб хитойларнинг неолит даврига оид маданий унсурлардан тортиб то **Шан-Ин** давлатигача ўтган даврлар давомидаги цивилизациясига мутлақо соя солмаган.

Тўғри, аввалдан хитойлар яшаб келган ерлар ҳозирги кунда Хитой Халқ Республикаси эгаллаган сарҳадларнинг кичик бир қисминигина ташкил қилган. Аммо орадан вақт ўтиши билан ҳудудий ҳукмронликка эришиш ҳаракатлари кучая бориши сабабли қўшни давлатлар ўртасида жангу жадаллар бошланган. Ва ўзаро қирғин-суронлар натижасида милoddан аввалги VIII аср охирида юздан зиёд собиқ мустақил қабила жамоалари ўрнида ўнга яқин кичик давлатлар юзага келган. Ваҳоланки, аслида Хитой давлатчилиги хронологиясининг ибтидоси **Яо, Шун** ва **Ся** каби афсонавий подшоликлар тарихидан бошланган эди. Чунки уларнинг фаолияти, хитойлар учун қадим ўтмишнинг энг мукамал давлатчилиги сифатида амалда татбиқ этса арзигулик самараси ҳамда кейинчалик бадииятда ўз ифодасини топган ривоятлари билан ибратли бўлган. Шунинг учун ривоятдан ибтидо олган Хитой давлатчилик тарихи тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун, тадқиқотда махсус мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий тараққиётида муҳим роль ўйнаган турли сулолалар ҳукмронлик даври жадвали қайд этилган. Шунингдек, Хитой давлатининг «Буюк ипак йўли»даги изчил савдо фаолияти

ва унинг Ўрта Осиёдаги давлатлар билан дипломатик муносабатлари ҳам битиклар ва солномалардаги қайдлар асосида ёритилган.

Диний йўналишда эса, «Биз хитой мифологиясига тегишли илк маълумотларни фақат қадимги манбаларда учрайдиган айрим жумлалар орқали билишилишимиз мумкин. Айтайлик, **Цюй Юаня**нинг баъзи шеърлари ёки халқ кўшиқларида биз мифологик қаҳрамонларни қадим хитойликларнинг тасавурий чизгиларидан англаймиз, холос».

Аmmo тадқиқотдан ўрин олган ҳар уч минтақа халқлари диний эътиқоди жараёнида шундай бир воқелик юз берганки, уни фандаги талқинга кўра мазмунан қуйидагича таърифлаш мумкин. Яъни, милoddан аввалги биринчи мингйилликнинг ўрталари турли диний-фалсафий тафаккур асосчиларининг Ер юзига ташрифи билан тарихга ёзилган, хусусан Жайн, Будда, Зардушт, Моний ва шулар жумласидан Лао ҳамда Конфуцийнинг ҳам. Шу аснода Хитойда конфуцийлик, даосизм ва буддизм нафақат диний эътиқод вазифасини ўтаган, балки улар мамлакатнинг ижтимоий, маънавий, маърифий ва маданий тараққиётига ҳам улкан ҳисса қўшган.

Маданият хусусида хитой алифбосининг кашф этилиши мамлакатда ижти-моий, иқтисодий ва жуғрофий соҳалар қатори аниқ фанларнинг кашфиёти ва тараққиётида ҳам етакчи роль ўйнаган. Тадқиқотда бу йўналишнинг тармоқлари ва уларнинг ҳосиласи илмий маълумотлар асосида таърифланган.

***

«Тибет тўғрисидаги дастлабки тарихий маълумотлар Птолемей асари ва хитойликлар ёзиб қолдирган матнларда учрайди. Шу каби хабарлар ичида милoddнинг VII асрида Хитойга ўз элчиларини юборган **Намри-Сронцзан** подшоҳи ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд». Тибетнинг давлатчилик тарихида энг муҳим воқеалардан бири, бу «VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX асрда мазкур ўлканинг қудратли давлатга айланиши бўлган. Зеро, унинг ҳукмронлик доираси Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг вилоятлари, шимолда **тангутлар** қабиласи ҳудуди, шарқда Хитойнинг Сичуан провинцияси ва ғарбда Тан империясига тегишли тўрт вилоятини ҳам ўз ичига олган эди. Бу даврда Тибет иқтисодий жиҳатдан жуда жадал ривожланиб, атрофдаги кўшни давлатлар билан алоқалари мустаҳкамланган».

Тибет подшоҳи **Ралпачан**нинг 815-838 йиллардаги ҳукмронлик давридаги маҳаллий «**бомпо**» эътиқоди жорий бўлган муҳитда бу ўлкага буддизм дини кириб келган ва ламаизм номида шаклланган. Подшо ҳатто давлатни бошқа-риш ишларига ўз вазирлари мақомида буддавий қоҳинларни

хам жалб этган. Чунки эътиқод вакиллари таъкидича, ламаизмнинг «оқ хайрли амаллари»да сахийлик, ҳақиқатгўйлик, раҳмдиллик, тинчликсеварлик, ақл-заковат, пок-лик, беозорлик, мурасасозлик, ўзгаларни ҳимоя қилиш, таълимотни тугал эгаллаш сингари комил инсоний фазилатлар мужассам эди. Динда бу каби маънавий ва маърифий маънодаги такомиллик фазилатлари кейинчалик ла-маизм адабиётидаги «Гўзал ҳикматлар» тўпламида ҳам акс этган.

4-китобда ҳам тадқиқот тамойилига кўра, Корея ва Япониянинг қадимги тарихи, давлатчилик тизими, диний эътиқоди ва маданияти ҳақида сўз юритилган. Жумладан, Кореянинг давлатчилик тизими ибтидоси ҳам Хитойдаги каби ривоятлардан истисно эмасди. Чунки дастлабки корейс давлатининг барпо бўлиши тўғрисидаги тарихий хабарлар билан бирга бир қанча ривоят-лар мавжуд бўлиб, уларнинг бирида Чосон давлати тузилган»лиги айтилган эди. Ҳолбуки, Корея тарихида Чосон давлатининг вужудга келишидан муқад-дам Пуё ва Чингук каби қабила-давлатлар ҳақида фақат айрим маълумотлар мавжуд. Лекин кейинги пайдо бўлган «Уч хонлик – Маҳан, Пёнхан ва Чин-хан» тўғрисида эса, тарихий манба ва замонавий адабиётлардаги маълумот-лар анча бисёр. Сабаби, Корё, Пекче ва Силладан иборат «Уч подшолик» қарор топгунича уларга бевосита асос бўлган юқоридаги «Уч хонлик» корейс давлатчилик тарихида ўз ўрни ва моҳияти билан муҳим ўрин тутган. Тадқи-қотда мазкур давлатлар сирасига шунингдек, «Вей», «Шу», «У» ва сўнги «Чосон» ҳамда «Бирлашган Силла» каби давлатларининг тарихи таҳлили ҳам киритилган.

Илмий адабиётлар хабарига кўра, «шаманизм эътиқоди корейс диний туй-ғусига жуда кучли таъсир кўрсатган». Агар шу муҳитда хорижий диний эъти-қодларни Кореяга кириб келишига назар солсак, бир томондан, улар ўз ибти-досидан маҳаллий халқ онгини нисбатан осон ўзлаштирганлигини кўраимиз. Аммо иккинчи томондан, бу жараёнга чуқурроқ ёндашсак, ҳатто хорижий, яъни конфуцийлик, даосизм ва буддизмнинг негизида ҳам шаманизм руҳияти ўз ғояси ва таркибини сақлаб қолганлиги сезилади. Борди-ю, бу «трансформация»ни янада аниқроқ таърифласак, Кореядаги хорижий диний эътиқод-ларга ҳам тор ё кенг маънода мазмунан маҳаллий мифологик эътиқод таъси-ри ўтганлиги кўринади, хусусан, буддизм ҳамда даосизмнинг фалсафий ва амалий тамойиллари таркибига.

Корейс маданияти мавзуида фикр юритганда, муҳим бир масалага аниқлик киритилиши керак. Масаланинг муҳимлиги шундаки, корейс адабиёти,

мада-нияти ва санъати тараққиётида Хитой диний-дунёвий кадриятларининг таъ-сири сезиларли ўрин эгаллаган. Бироқ корейс мутахассисларининг таъкиди-ча, «маданият соҳасидаги барча ўзаро ўхшаш ёки муштарак жиҳатларда ҳам қадимдан корейс характери, менталитети ва дунёқарашларига мансуб шундай унсурлар мажмуи бўлганки, улар фақат корейс халқигагина хос».

***

Японларнинг халқ сифатида шаклланиши масаласи аввалдан жуда баҳс ли бўлиб, бу хусусда ҳатто ўзаро бир-бирига зид талқинлар ҳам учайди. Масалан, баъзи тадқиқотларда японларнинг аجدодлари Шимолий Осиёдан келиб чиққан бўлса, бошқа бир талқинга кўра, улар Марказий ёки Шарқий Осиёдан кейинчалик «Япон ороллари» деб номланган ҳудудга кириб келганлар. Бундай назарий таҳминларни японшунос Дж.В. Халл хулосаси мисолида ҳам кўриш мумкин: «Япон ороллари худди Британиядаги каби турли замонларда турли ерлардан келган одамлар маконига айланган...».

Энди мазкур ҳудуддаги давлатчилик тарихига келсак, «Японияда давлатчиликнинг ташкил топиши дастлабки қабилалар иттифоқи давридаги каби наслий ҳукмронликка умидвор кучларнинг ўзаро курашида кечган». Муҳо-лиф томонлар орасидаги муттасил жангари хатти-ҳаракатларда олий наслга мансуб оилалар жонбозлик кўрсатганлар. Илк Ямато давлати ҳукмдорлари ҳам шулар сирасидан эди. Яматодан бошланган Япониядаги давлатчилик та-риhini ўзига хос даврлар силсиласида кузатиш мумкин. Яъни, Ямато даври (300-710), Асука даври (592-710), Нара даври (710-784), Фужирава хонадони даври, Хэйан даври (794-1192), Камакура даври (1185-1336), Тайра даври (XI-XII асрлар) ва Токугава даври (1603-1867).

Японларнинг «**Ками**» рамзидаги «**синто** – худолар йўли» дини мазмунан табиатдаги барча куч ва ҳодисотларни илоҳийлаштириш асосида пайдо бўл-ган. Аммо ибтидодан синтоизм динининг на асосчиси, на манбаи, на маъ-навий кодекси ва на ҳатто бу эътиқоднинг ўз расмий номи ҳам бўлмаган. Чунки, «**синто**» сўзининг ўзи ҳам японча эмас, балки хитойлардан олинган эди. Синтоизм муҳи-тида Японияга VI асрда Корейдан кириб келган буддизм маҳаллий ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўз таъсирига эга бўлиб, сўнг қоҳинлар-нинг самарали хатти-ҳаракатлари билан Будда ҳам Ками илоҳиёти сирасига киритилган. Шу мақомда буддизм япон сарзаминида маънан янги чизгилар-га эга «Дзэн буддизми» асосида фаолият кўрсатган.

Япон маданияти хусусида дастлаб шуни айтиш керакки, гарчи бу маданият Шарқ халқларининг анъанавий тамойиллари замирида шаклланган

бўлса-да, аммо у ўзининг ҳатто минтакавий муштарак хусусиятларида ҳам ўз миллийлик руҳиятини йўқотмаган. Агар бу хусусиятни бир неча сўз билан таърифлагудек бўлсак, мазкур маданиятга хос турфалик унинг ички латофатида ҳам сезилиб туради. Зеро, японларга хос гўзаллик тимсоли бўлган «ми-яби – латофат», «моно но аваре – табиат шавқи», «ваби – сокин таъб» ва «са-би – етук оддийлик» каби эстетик ва эмоционал уйғунлик фикримизнинг ама-лий далили. Агар айти шу миллий хусусиятнинг ибтидоси тарихига ёндаш-сак, 1947 йил япон археологлари томонидан ўтказилган изланишларда топил-ган тош асбоб-ускуналар 100.000 ва 200.000 йиллар ўртасидаги даврларга мансуб деб тахмин қилинади.

5-китобда «Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва тарихий манбалари таржимаси» нашр қилинган. Бу хрестоматиянинг яратилиши сабаби шуки, гарчи диншунослик фани ўқув дастурига «Диний манбаларни қиёсий ўрганиш» мавзуси киритилган бўлса-да, аммо Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё диний-фалсафий таълимотлари ва тарихий манбалари таржимаси маърузалар тайёрлаш учун етарли эмасди. Қолаверса, интернет сайтларида берилган диний-фалсафий ва тарихий манбалар таржимаси қисман рус ва асосан инглиз тилларида бўлганлиги боис ўзбек гуруҳи талабаларининг мавжуд материаллардан фойдаланиш имкония-ти талабга жавоб бермасди. Шунинг учун эътиборга хавола қилинган хрестоматиядан келгусида дарслик сифатида фойдаланиш мумкин, деб ўйлаймиз. Қуйида айти шу мақсадда ўттиздан зиёд қисман таржима қилинган манбаларнинг рўйхати илова қилинди:

Ҳинд манбалари: «Веда», «Брахманлар», «Упанишадлар», «Ману қонунлари», «Йога-шастра»; «Акаранга сутра»; «Дхаммапада», «Вижаяпитака», «Суттапитака»; «Адигрантх».

Хитой манбалари: «Лун юй», «Дао-дэ цзин», «Сима Цян: Бен цзи», «Хитой буддизми асарлари», «Конфуций ҳикматлари», «Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қонунлар мажмуи».

Япон манбалари: «Кожики», «Ниҳон сёки», «Сёку ниҳонги», «Тайхо Ёра рё», «Кокутай», «Тайка».

Корейс манбалари: «Самгук саги», «Самгук юса», «Амитабҳни йўқлаган қоҳин», «Буддага садоқат», «Йўқолган Йонгё».

Малай ва индонез манбалари: «Sulalat us-Salatin», «Ҳикаят шри Рам», «Ҳикаят Ража Пасей», «Батак» ва «Алук».

6-китобда қадимдан ўз диний мифологияси ёки диний эътиқоди бўлган халқлар яшаган ҳудудларга исломнинг кириб келиши ва тарқалишига доир изланишлар, муқаддам шу мавзуда нашр этилган асарларни қўшимча маълумот ва манбалар билан янада бойитади, деган умиддамиз. Чунки минтақалардаги ислом тарихига доир илмий адабиётларда билдирилган таҳлилий хулосалардаги турфа талқинлар, ушбу мавзунинг ҳамон тадқиқот талаб эканлигидан далолат. Шу боис Ер куррасининг энг кўп аҳолиси истиқомат қиладиган минтақалар мамлакатларида ёйилган ислом дини тарихининг илк бор диёримизда имкон қадар илмий муомалага киритилиши, бу – том маънода, Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаган: «Бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказиш вазифаси»нинг навбатдаги илмий инъикоси десак, муболаға бўлмас. Шу жиҳатдан ушбу тадқиқот натижалари агар бир томондан, минтақалардаги ислом тарихини илмий асосда ўрганишга ёрдам берса, иккинчи томондан эса, мазкур минтақалар халқларининг исломий дунёқарашларга нисбатан муносабатларини аниқ-лашга имкон беради.

7-китобда юқорида қайд қилинган минтақалар халқларининг миллий адабиёти, санъати ва маданияти мавзуга диққат жалб этилган. Бинобарин, адабиёт азалдан башарият маънавий ҳаётининг кўзгуси бўлиб келган. Шу сабабдан, тадқиқотга тортилган минтақалар халқлари бадиияти, том маънода, ўзининг башарий сўз санъати захирасига қўшган ҳиссаси билан эътиборга лойиқ. Чунончи, мазкур ҳудудларда яшаган халқлар ижодидан ибтидо олган асарларнинг дурдона намуналари асрлар оша жаҳон миқёсида ўқиб, ўрганиб келинмоқда. Масалан, ҳиндларнинг «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» достони, хитойларнинг «Қўшиқлар китоби», малайларнинг «Ҳикаяти Ража Пасей» асари, корейсларнинг «Samdaetok – Уч подшолик адабиёти», японларнинг эса «Man'yoshu» ҳамда «Kaifuso» антологиялари ва бошқалар. Ҳолбуки, баён этилган насрий ва назмий асарлар минтақалардаги мавжуд адабий манбалар хазинасининг илк намуналари, холос.

Тадқиқотда минтақалардаги турли халқларнинг миллий мусиқа санъати тарихига ҳам қамровли равишда ёндашилган. Чунки бу бемисл неъмат, инсоннинг қайси миллат ёки эътиқодда бўлишидан қатъий назар, доим унинг кайфиятига ижобий руҳият касб этиши билан бетакрор. Ҳаттоки, садоланиш йўли билан жонланиб муайян куй шаклида пайдо бўлувчи мусиқий мўъжиза шоирлар аҳлини ҳам ўз жозибаси билан ром этган. Мисол учун шоҳ Машрабнинг қуйидаги байтини келтириш мумкин:

*«Дема, тамбур ноласин, кўл таишлаганда тордин,
Балки келмиш бу тарона суннати Жаббордин».*

Умуман, бу каби мусикий неъматга берилган таърифлар ҳинд, хитой, корейс, япон, индонез ва малай халқларида ҳам ўзига хос талқинларига эга. Жумладан, ҳиндларда мусиқа, «Самаведа»да бўйича бандасини энг яқин йўл билан Тангрига элитувчи илоҳий неъмат. Ёки Конфуцийнинг қуйидаги фикрича: *«Сўзлар кишини алдайди, одамлар эса айёрлик қилишлари мумкин, фақат мусиқагина ҳеч қачон ёлгон сўзламайди».*

Тадқиқотда шунингдек, минтақавий халқларга мансуб миллий меъморчилик, тасвирий ва китобат санъатлари баёнида тарихий манбалар ҳамда замонавий илмий адабиётлар истифода этилган. Ниҳоят, китобнинг сўнги якуний қисми таркибан ҳинд, хитой, корейс, япон ва минтақалардаги бошқа халқларнинг илм-фан соҳада эришган муваффақиятларига бағишланган. Масалан, қадимги ҳинд тиббиёти «Аюрведа»; хитойларнинг «Тўққиз китобда мужас-сам математика» манбаи ёки корейсларнинг тиббиёт соҳасига доир 365 жилддан иборат «Даволаш йўллари мажмуи» ва бошқалар.

8-китоб учун танланган мавзунинг илмий муомалага киритилиши янги Ўзбекистоннинг Ҳиндистон, Хитой ва Жанубий Корея билан савдо-иқтисодий ва маданий-маърифий муносабатлари тарихини ўрганишда, мантиқан ўзининг икки жиҳати билан муҳим:

Бири, бу – қадимдан Марказий Осиёнинг Ҳиндистон, Хитой ва Корея давлатлари билан дипломатик, сиёсий-иқтисодий ҳамда маданий алоқалари-дан бохабар бўлишга имкон беради.

Иккинчиси, бу – буюк аждодларимизнинг мазкур тарихий алоқаларни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссаларини англаб етиш ва уларни илмий асосда тарғиб этишга хизмат қилади.

9-китоб XXI асрдан башарият иқтисодий тараққиётида етакчи роль ўйнаши муқаррар Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё халқларининг қадимги тарихи, диний эътиқоди ва маданиятига бағишланган мақолалар мажмуидан иборат. Шу боис эътиборга ҳавола қилинган – таркибан уч фаслдан иборат мақолалар тўплами, юқорида айтилган мавзунинг амалий ифодаси дейиш мумкин.

Биринчи фасл, бу – уч минтақа халқлари тарихига доир мақолалар.

Иккинчи фасл, бу – уч минтақа диний эътиқодига доир мақолалар.

Учинчи фасл, бу – уч минтақа адабиёти ва санъатига доир мақолалар.

Мазкур маълумотга қўшимча тарзда яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ушбу ўқув қўлланма сифатида тузилган тўпламнинг чоп этилишидан асосий мақсад, бу – магистр ва бакалаврларга диплом ва курс ишлари мавзуи учун керакли материалларидан фойдаланиш имконини бериш.